

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/79-84>

Əfsan Şıxməmmədov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
efsansixmemmedov1@gmail.com

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli və onun komponentləri

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı inkişafın konseptual modeli təhlil olunur. Dayanıqlı inkişafın tarixi, əsas prinsipləri, komponentləri və metodologiyaları haqqında məlumat verilir. Ekoloji, iqtisadi və sosial komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və dayanıqlı inkişafın üçlü alt sistemi (ekoloji, iqtisadi və sosial) izah olunur.

Dayanıqlı inkişafın təhlili üçün istifadə olunan metodlar, sistem yanaşmaları və integrativ təhlil metodları da ətraflı şəkildə araşdırılır. Məqalənin məqsədi, dayanıqlı inkişafın konseptual modelinin dərin təhlili və bu modelin tətbiq olunduğu mühitlərin öyrənilməsidir. Həmçinin dayanıqlı inkişafın müxtəlif sahələrdəki əhəmiyyəti və onun həyata keçirilməsi yolları haqqında məlumat verilir.

Məqalə dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün lazım olan əsas metod və vasitələri də təqdim edir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, konseptual model, ekoloji, iqtisadi, sosial*

Afsan Shikhammaddov
Baku Business University
Master student
efsansixmemmedov1@gmail.com

The Conceptual Model of Sustainable Development and its Components

Abstract

Article provides an analysis of the conceptual model of sustainable development. It covers the historical background, core principles, components, and methodologies of sustainable development. The paper explains the interactions between ecological, economic, and social components and the triple bottom line of sustainable development (ecological, economic, and social).

This article also examines the methodologies used for analyzing sustainable development, including systems approaches and integrative analysis methods. The goal of this paper is to deeply analyze the conceptual model of sustainable development and study its application in various environments.

Additionally, it highlights the importance of sustainable development in different sectors and discusses methods and tools necessary for ensuring sustainability.

Keywords: *sustainable development, conceptual model, ecological, economic, social*

Giriş

Dayanıqlı inkişaf planetimizin gələcəyi haqqında qlobal müzakirələrdə mühüm bir konsept olaraq ortaya çıxmışdır. 20-ci əsrin sonlarında yaradılan bu konsepsiya, insan inkişafı məqsədlərini planetin ekoloji tələbləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. Bu termin 1987-ci ildə nəşr olunan Brundtland Hesabatı ilə geniş tanınmışdır və dayanıqlı inkişaf – "indiki nəsillərin ehtiyaclarını gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılamaq qabiliyyətini təhlükə altına qoymadan təmin edən inkişaf" olaraq təyin edilmişdir (Brundtland, 1987). O vaxtdan bəri, uzunmüddətli ekoloji, iqtisadi və sosial sabitliyə nail olmaq üçün siyasətçilər, alimlər və digər rəhbərlər tərəfindən əsas və önəmli inkişaf planı kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqat

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli üç qarşılıqlı asılı hissə üzərində qurulmuşdur: ekoloji bütövlük, iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət. Hər bir hissə dayanıqlılığın vacib bir aspektini təmsil edir və onların qarşılıqlı əlaqəsi əsl dayanıqlı inkişafa nail olmağın mürəkkəbliyini vurğulayır.

Dayanıqlı inkişafın tarixi və əsas prinsipləri

Dayanıqlı inkişafın kökləri, nəzarətsiz artım və resurs istismarının məhdudiyyətlərini açıqlayan əvvəlki ekoloji, sosial və iqtisadi nəzəriyyələrdə tapılmışdır. BMT tərəfindən qəbul edilmiş “İqtisadi inkişaf və qoruma” (1962) adlı xüsusi qətnamə dayanıqlı inkişaf anlayışının vacibliyini bildirən ilk rəsmi sənədlərdən biridir.

1972-ci ildə Clube of Rome tərəfindən nəşr olunan "The Limits to Growth" adlı kitabın (Meadows et al., 1972) çıxışı önəmli bir məqamı qeyd edir və Yer üzünün resurslarının məhdudiyyətli xarakterini və inkişaf üçün dayanıqlı bir yanaşmanın ehtiyacını vurğulayır.

“Təbiətin qorunması üzrə ümumdünya nizamnaməsi”nin (1982) qəbulu planetimizin və onun təbii resurslarının qorunmasında bütün dövlətlərin rolu və məsuliyyətini çox açıq şəkildə özündə əks etdirmişdir. Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyanın (Norveç, 1984) yaradılması isə bu nizamnamənin tələblərinə riayət olunması məqsədi daşıyırdı.

Brundtland Hesabatı (1987) bu konsepti daha da gücləndirərək iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədləri balanslaşdıran tanınmış ümumi baxış təqdim etmişdir. Bu üç hissəli model daha sonra təkmilləşdirilmiş və genişlənmiş, keçmiş və gələcək nəsillərarası ədalət, təxirəsalıcı tədbirlər və birgə siyasət yürütmə kimi prinsipləri birləşdirərək təkmilləşmişdir (Daly, 1996).

Dayanıqlı inkişaf anlayışının formalaşması və təkmilləşməsində Rio de Janeyro şəhərində keçirilən konfransın (1992) mühüm payı olmuşdur. Bu konfrans çərçivəsində dünyanın əksər ölkələrinin iştirakı ilə dayanıqlı inkişafın bütün aspektlərini içində birləşdirən tarixi əhəmiyyətə malik sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlara “Ətraf Mühit və İnkişaf haqqında Bəyannamə”, “Bioloji müxtəlifliyin qorunması haqqında Konvensiya” və s. digər önəmli sənəd və sazişlər daxildir.

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri davamlılıq problemlərinin geniş spektrini əhatə edir. Bu məqsədlər ətrafında qurulmuş cəmiyyət, planet və rifah üçün fəaliyyət planı olan BMT 2030 Gündəliyi BMT Baş Assambleyası tərəfindən 25 sentyabr 2015-ci ildə imzalanmışdır. Bu gündəliyin tərkibinə davamlı inkişafın 3 ölçüsü altında (ekoloji, iqtisadi və sosial) birləşmiş 17 məqsəd daxildir (Sachs, 2015).

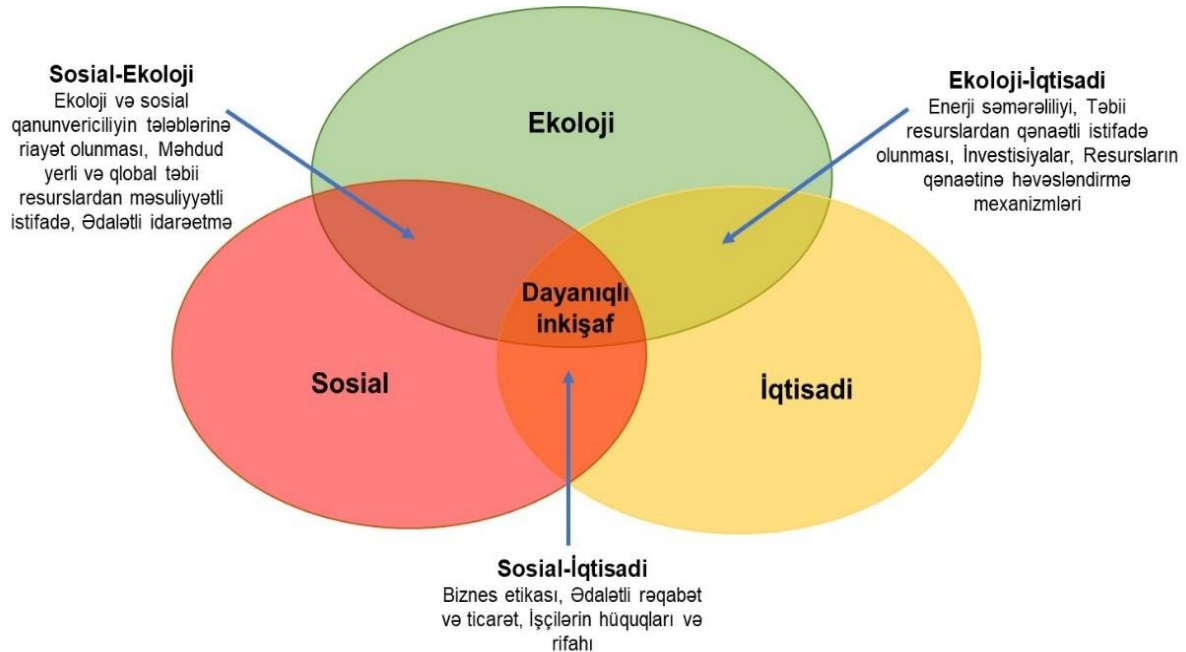

Şəkil 1. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri

Mənbə: BMT 2030 Gündəliyi, 25 sentyabr 2015

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli

Dayanıqlılıq haqqında danışarkən, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacları ödəyə bilən inkişaf modelindən danışırıq. Bu anlayış bu gün qəbul edilən hərəkətlərin və qərarların sosial, ekoloji və iqtisadi təsirlərini nəzərə alan vahid yanaşmadır (United Nations, 2015).

Şəkil 2. Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli

Mənbə: Asco.az

Ekoloji dayanıqlılıq gələcəkdə resursların mövcudluğuna xələl gətirmədən mövcud ehtiyacları ödəmək, müvafiq təcrübələr və siyasətlər vasitəsilə zamanla ətraf mühiti qorumaq və qorumaq bacarığıdır.

Ekoloji dayanıqlılığa, ekoloji tarazlığa və planetin həyat keyfiyyəti qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən bir neçə amil təsir edir. Əsas olanlardan bəziləri bunlardır (Barbier, 1987):

- havanın, suyun və torpağın çirklənməsi;
- insan fəaliyyəti nəticəsində atmosfərə buraxılan həddindən artıq miqdarda istixana qazları nəticəsində yaranan iqlim dəyişikliyi;
- biomüxtəlifliyin itirilməsi;
- təbii ehtiyatların həddindən artıq istismarı;
- davamlı olmayan istehlakı əhatə edən iqtisadi proseslər.

Ekoloji dayanıqlılığı əldə etmək üçün bir sıra əsas məqsədlərə nail olmaq lazımdır, o cümlədən:

- enerji istehsalı, sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat kimi mühüm sektorlarda istixana qazı emissiyalarının azaldılması;
- bərpa olunan mənbələrdən enerji istehsalının və istifadəsinin artırılması.
- səbəblərini aradan qaldırmaqla biomüxtəlifliyi qorumaq üçün siyasətlərin həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatında və qida zəncirində davamlı təcrübələrin qəbul edilməsi, məsələn, dəqiq kənd təsərrüfatı strategiyaları, texnologiya, regenerativ kənd təsərrüfatı, qeyri-torpaq becərmə üsullarından istifadə etməklə bir sıra məqsədyönlü müdaxilələr vasitəsilə torpağın keyfiyyətinin və məhsuldarlığının optimallaşdırılması və artırılması, qida tullantılarının azaldılması;
- ətraf mühitin davamlılığı məsələsində məlumatlılığın artırılması və icmaların cəlb edilməsi;
- sirkulyasiya qabiliyyətli iqtisadiyyatın təşviqi.

Dayanıqlılıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən təcrübələr arasında planetin ekoloji tarazlığını və bu resursların gələcək nəsillər üçün əlçatanlığını təmin etmək üçün su, torpaq, meşələr, canlılar və təbii yaşayış mühitləri də daxil olmaqla təbii ehtiyatların qorunması və davamlı şəkildə idarə edilməsi vacibdir.

Sosial dayanıqlılıq insanların və cəmiyyətin sosial-iqtisadi rifahına diqqəti əhatə edir (Costanza, 1997).

Burada əsas maddə ədalətin, insan hüquqlarının, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışın təmin və təşviq edilməsindən gəlir.

Sosial dayanıqlılıq inklüziv cəmiyyətlər yaratmaq, bərabərsizliyi azaltmaq və sosial birliyi və ədaləti qorumaqla bütün cəmiyyət üçün uzunmüddətli rifahı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bütün bu sadalananlara nail olmaq üçün aşağıdakıları aradan qaldırmaq lazımdır:

- yoxsulluq və sosial-iqtisadi bərabərsizlik;
- ayrı-seçkilik və sosial təcrid;
- resurslara əlçatanlıqdakı çatışmazlıqlar;
- yerli, regional və qlobal səviyyədə təhlükəsizlik və münafiqlik;
- korrupsiya və institusional səmərəsizlik kimi hadisələri özündə ehtiva edən zəif idarəçilik.

Sosial dayanıqlılığa gedən yolda sosial və iqtisadi bərabərsizlikləri azalda bilən sistemlərin və siyasətlərin təşviqi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün xidmət və resurslara bərabərsəviyyəli çıxışın təmin edilməsində xüsusilə mühüm rol oynayır. Bərabərsizliklə mübarizədən əlavə, sosial dayanıqlılıq baxımından vacib olan hədəflərə aşağıdakılar daxildir:

- sağlamlıq və təhsil hüququ kimi əsas insan hüquqlarına dair siyasət;
- müxtəlif mənşəli, cins, etnik mənsubiyyət, qabiliyyət və cinsi oriyentasiyadan olan insanları dəyərləndirən və əhatə edən layihələrin qəbulu;
- ədalətin təmin olunması üçün daha səmərəli həyata keçirilməsi ilə daha təhlükəsiz yaşayış mühitinin yaradılması;
- keyfiyyətli səhiyyə xidmətləri vasitəsilə insanların sağlamlığının, psixi və fiziki rifahının yaxşılaşdırılması.

İqtisadi dayanıqlılıq iqtisadi fəaliyyətlərin uzunmüddətli iqtisadi rifahı qorumaq və təşviq etmək üçün həyata keçirildiyi bir yanaşmadır. Fəaliyyət zamanı iqtisadi artım, resursların səmərəliliyi, sosial bərabərlik və maliyyə sabitliyi arasında tarazlıq yaratmağı hədəflənir (Pearce & Turner, 1990).

İqtisadi dayanıqlılığa təsir edən amillərə aşağıdakılar daxildir:

- resursların düzgün və məsuliyyətli idarə edilməsi;
- iqtisadi sistemlərin və müəssisələrin səmərəliliyi və innovasiya qabiliyyəti;
- makro səviyyədə maliyyə sabitliyi;
- dövlətlərin sosial innovasiya səviyyəsi, yəni hər bir ölkənin yoxsulluq, gender bərabərliyi, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış, ətraf mühitin davamlılığı və digər sosial məsələlər kimi mühüm sosial problemləri həll edən siyasət, proqram və layihələri dəstəkləmək və təşviq etmək öhdəliyi;
- dövlət və özəl müəssisələr arasında beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq;
- bərabərlik və sosial inteqrasiya səviyyəsi;
- korporativ məsuliyyət.

İqtisadiyyat necə dayanıqlı olur?

İqtisadi sistemi dayanıqlı etmək üçün bərpa olunan mənbələrdən enerji istehsalını genişləndirmək, enerji səmərəliliyini təşviq edən siyasət və qaydaların qəbul edilməsi, tullantıları azaltmağa qadir olan sirkular iqtisadiyyata əsaslanan iqtisadi siyasətlərin tətbiqi lazımdır.

İqtisadi resursların məsuliyyətli idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, aşağıdakıları nəzərdə tutur və təmin edir (Redclift, 1987):

- ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi;
- sosial və iqtisadi bərabərlik;
- daha dayanıqlı və böhranlara tab gətirə bilən iqtisadiyyat.

Dayanıqlılığın sütunları qarşılıqlı əlaqəlidir.

Dayanıqlılığın sütunları sıx bir şəkildə qarşılıqlı əlaqəlidir, yəni hər bir sahədə olan proseslər digər sahələrə də təsir göstərir. Ekoloji və iqtisadi sahələr arasında güclü qarşılıqlı əlaqə mövcuddur, burada məsuliyyətli resurs idarəetməsi kimi mühüm fəaliyyətlər iqtisadiyyatın sabitliyini və ərzaq tədarük zəncirinin mövcudluğunu qorumaq üçün vacibdir. Bundan başqa, aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid və dayanıqlı təcrübələrin tətbiqi kimi bəzi dayanıqlılıq strategiyaları iqtisadi imkanlar yarada, innovasiyaları təşviq edə və bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artırmağa bilər.

Sosial sahə də həm ekoloji, həm də iqtisadi sahələrlə əlaqəlidir. İnsanların sağlamlığı və rifahı yaşadıqları ətraf mühitin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Bərabər və inklüziv cəmiyyətdə, bərabərsizliklərin azaldığı yerdə, sosial birlik, aktiv vətəndaş iştirakı və dayanıqlı iqtisadiyyatın əsasları təmin edilir (Thiele, 2013).

Dayanıqlı inkişafın metodologiyası və təhlil vasitələri

Dayanıqlı inkişafın təhlili üçün müxtəlif metodologiyalardan və vasitələrdən istifadə olunur. Bu metodlar arasında sistem yanaşmaları, integrativ təhlil metodları, keyfiyyət və kəmiyyət metodları mühüm yer tutur.

Sistem yanaşmaları – müxtəlif komponentlərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin dərin təhlilini təmin edir. Bu yanaşma, dayanıqlı inkişafın kompleks xarakterini nəzərə alaraq, hər üç komponentin bir-birinə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir.

İntegrativ təhlil metodları – müxtəlif sahələrin məlumatlarının bir araya gətirilməsini və onların integrativ şəkildə təhlil olunmasını təmin edir. Bu metodlar, dayanıqlı inkişafın kompleks problemlərinin həllində mühüm rol oynayır.

Dayanıqlı inkişafın təhlilində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından istifadə olunur. *Keyfiyyət metodları*, dərin analiz və mülahizələrə əsaslanaraq, məsələlərin daha ətraflı təhlilini təmin edir. *Kəmiyyət metodları* isə statistik məlumatlar və göstəricilər vasitəsilə dayanıqlı inkişafın müxtəlif aspektlərini ölçür və dəyərləndirir.

Nəticə

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli, ekoloji, iqtisadi və sosial komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında qurulmuşdur. Bu komponentlərin hər biri dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Ekoloji komponent, təbii resursların düzgün istifadə olunmasını və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir. İqtisadi komponent, davamlı iqtisadi artım və səmərəli resurs istifadəsini hədəfləyir. Sosial komponent isə sosial ədalətin və bərabərliyin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Dayanıqlı inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif metod və vasitələr istifadə olunur. Sistem yanaşmaları komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrinin dərin təhlilini təmin edir və dayanıqlı inkişafın kompleks xarakterini nəzərə alaraq, hər üç komponentin bir-birinə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir.

İntegrativ təhlil metodları, müxtəlif sahələrin məlumatlarının bir araya gətirilməsini və onların integrativ şəkildə təhlil olunmasını təmin edir. Keyfiyyət və kəmiyyət metodları isə dayanıqlı inkişafın müxtəlif aspektlərini ölçür və müqayisə edir.

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli, müxtəlif səviyyələrdə – global, milli və yerli səviyyələrdə tətbiq oluna bilər. Bu model, siyasətçilərə, tədqiqatçılara dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında lazımi vasitə və metodlar təqdim edir. Məqalədə təklif olunan metodlar və yanaşmalar, dayanıqlı inkişafın kompleks problemlərinin həllində mühüm rol oynaya və bu sahədəki araşdırmaların və siyasətlərin inkişafına töhfə verə bilər.

Bu nəticələr dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş strateji fəaliyyət tədbirlərinin əhəmiyyətini vurğulayır. Dayanıqlı inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi sahəsində yeni metodların və yanaşmaların tətbiqi, gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açır və bu sahədə daha dərin araşdırmaların aparılmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Barbier, E. B. (1987). The Concept of Sustainable Economic Development. *Environmental Conservation*, 14(2), 101-110.
2. Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Oxford University Press.
3. Costanza, R., et al. (1997). The Value of the World's Ecosystem Services and Natural Capital. *Nature*, 387(6630), 253-260.
4. Daly, H. E. (1996). *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Beacon Press.
5. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Universe Books.
6. Pearce, D., & Turner, R. K. (1990). *Economics of Natural Resources and the Environment*. Johns Hopkins University Press.
7. Redclift, M. (1987). *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*. Routledge.
8. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
9. Thiele, L. P. (2013). *Sustainability*. Polity Press.
10. United Nations. (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations General Assembly.

Daxil oldu: 11.08.2024

Baxışa göndərildi: 31.08.2024

Təsdiq edildi: 24.09.2024

Çap olundu: 30.10.2024